

TACITUS TÖRTÉNETSZEMLÉLETÉHEZ

A *pax Romana* okozta *solitudo* Tacitus munkáiban először az *Agricola*-ban jelenik meg Galgacus beszédében: *auferre trucidare rapere falsis nominibus imperium atque ubi solitudinem faciunt pacem appellant* (30, 4)¹ és szerves alkotó eleme annak az ellentmondásnak, amely egész történetiszemléletén végigvonul. Tacitus ugyanis egyrészt a római *virtus* megvalósítását a hódításokban látja, másrészt viszont érzelmileg szemelláthatólag a leigázott népek pártján áll.² Mellőzve most azt a kérdést, hogy mennyiben határozta meg Tacitus történetiszemléletének ezt az ellentmondásosságát a *principatus*-szal szembeni elutasító vagy legalább is kritikai magatartása, amely a meghódítottakat és a hódítókat egyformán a *princeps*-i önkény rabjainak láttatta vele,³ itt első-sorban arra szeretnék rámutatni, hogy a *solitudo* problémája öregkori munkájában, az *Annales*-ben kézzelfoghatóbb történeti összefüggésben visszatér. Ez a jelenség párhuzamos Calgacus beszéde első mondatának (*magnus mihi animus est hodiernum diem consensumque vestrum initium libertatis toti Britanniae fore*, Agr. 30, 1) csaknem szószerinti megismétlődésével az *Annales*-ben Caratacus buzdító szavaiban (*Caratacus . . . illum diem, illum aciem testabatur aut recuperandae libertatis aut servitutis aeternae fore*, Ann. XII. 34).⁴ Mindez arra mutat, hogy Tacitus történetiszemlélete az *Agricola* megírásától az *Annales*-ig lényeges, alapvető változáson nem ment keresztül, hanem már korábban kiérlelődött.

Az *Annales*-ben a *solitudo* problémája egy sajátos történeti epizód keretében jelenik meg. A frisiusok i. sz. 58-ban beszivárognak Germania Inferiorba és megtelepednek a katonák használatára fenntartott földeken (*. . . Frisii iuventutem saltibus aut paludibus, imbellem aetatem per lacus admovere ripae agrosque vacuos et militum usus sepositos insedere, auctore Verrito et Malori(g)e, qui nationem eam regebant, in quantum Germani regnantur. iamque fixerant domos, semina arvis intulerant utque patrium solum exercebant. . . Ann. XIII. 54*), azonban Dubius Avitus, Germania Inferior legatusa erőszak alkalmazá-

¹ V.ö. *St. Borzsák*: P. Cornelius Tacitus. Stuttgart 1968. (= RE XI SpBd.) 411 a korábbi irodalommal.

² Tacitus szemléletének ezt az ellentmondásosságát érezte *Borzsák* (id. m. 407), amikor ezt írja: «Erblickt einmal T. die heiß ersehnte Verwirklichung der römischen virtus in der Erweiterung der Reichsgrenzen, so will man nicht so leicht einsehen, was für Ursachen er haben könnte, wegen der *servitus* der unterjochten Völker so oft zu klagen?». *Sir Ronald Syme* (Tacitus. Oxford 1958. 529) is hangsúlyozza: «No other writer reveals so sharply the double face of Roman rule».

³ V.ö. erről *Borzsák*: id. m. 406–407.

⁴ Mint erre *Borzsák*: id. m. 409–410 rámutatott.

sával fenyegeti őket, ha nem térnek vissza régi lakóterületükre vagy a császártól nem kérnek új települési helyet (. . . *aut novam sedem a Caesare impetarent*) A frisiusok két vezére Rómába megy, ahol Nerótól római polgárjogot kapnak, de az elfoglalt földeket el kell hagyniuk.

Ugyanezt a területet később az ampsivariusok foglalták el. Avitushoz küldött követségüknek tagja volt egy Boiocalus nevű, hosszú ideig a római hadseregben szolgálatot teljesítő előkelő harcos is, az ő szájába adja Tacitus a következő szavakat: *quotam partem campi iacere, in quam pecora et armenta militum aliquando transmitterentur! servarent sane receptus gregibus inter hominum famem, modo ne vastitatem ac solitudinem mallent quam amicos populos. Chamavorum quondam ea arva, mox Tubantum et post Usiporum fuisse. sicuti caelum deis, ita terras generi mortalium datas: quaeque vacuae, eas publicas esse. solem inde suspiciens et cetera sidera vocans quasi coram interrogabat, vellent contueri inane solum: potius mare superfundere<n>t adversus terrarum ereptores* (Ann. XIII. 55). Az ampsivariuszok végül is kénytelenek voltak az *agri vacui*-t elhagyni s a különböző germán törzsek közt hányódva felmorzsolódtak és elpusztultak: *errore longo hospites, egeni, hostes in ali<en>o quod iuventutis erat caeduntur, imbellis aetas in praedam divisa est* (Ann. XIII. 56) — fejezi be nem minden pátosz nélkül az elbeszélést Tacitus.⁵

Az elbeszélés értelme szemmeláthatólag a római hódítás okozta *solitudo* és következményeinek bemutatása. Ezt a célt szolgálja az *agri vacui* történetének ismertetése, ezt rajzolja meg éles vonásokkal Boiocalus beszéde, akinek személyében egy a római hadseregben hosszú időn át szolgálatot teljesítő germán mondja el véleményét a rómaiakról és a *pax Romana*-ról. Ennek azután tragikus illusztrációját nyújtja az ampsivariuszok pusztulásának ábrázolása. Az elbeszélésben megnyilvánuló szemlélet szerint a rómaiak *terrarum ereptores*», akik inkább *vastitas*-t és *solitudo*-t akarnak maguknak, mint baráti népeket. Így az *agri vacui*-n csak a katonák nyájait és gulyáit terelik néha kersztül, pedig a természet rendje szerint a *terrae vacuae* közös tulajdona az emberi nemnek. Am az idegen népek új településterületet csak a császártól kaphatnak, s ennek alapja az erősebb joga, amelyet az istenekre való hivatkozással igyekszik szentesíteni Avitus az ampsivariuszoknak adott válaszában: *patienda meliorum imperia; id dis . . . placitum, ut arbitrium penes Romanos maneret, quid darent quid adimerent, neque alios iudices quam se ipsos paterentur* (Ann. XIII. 56, 1).⁶ A természet rendje, a nap, a csillagok, a tenger áll szemben Boiocalus beszédében az erősebb jogával Avitus válaszában. S a történetben a római hatalom természetellenességének tanúbizonyságát egy nép pusztulása szolgáltatja.

Aligha lehet kétséges, hogy ebben az elbeszélésben Tacitus történet-szemléletének sajátos megnyilatkozásával állunk szemben, amelynek fontossága történetírói magatartásának megítélése szempontjából is kézenfekvő. Ha azonban a tudósítást e célra fel akarjuk használni, akkor nem térhetünk ki történeti elemzése elől. Ezzel kapcsolatban elsősorban az *agri vacui* mibenlété-

⁵ A «deep pathos in the historian's account of the fate of this tribe» már *B. Walker*-nek: *The Annals of Tacitus*. 1952. 32 sk. és *Sir Ronald Syme*-nek: *Tacitus*. Oxford 1958. 529, 8 jz. is feltűnt.

⁶ V.ö. *Sir Ronald Syme*: *Tacitus*. 529 «Another general in his dealings with a German tribe lays down an iron law, with appeal to Heaven for its sanction: the weak have no rights.»

nek, valamint az események színterének és történeti értékelésének a kérdése merül fel.

A Tacitus e helyével foglalkozó irodalomban eléggé általánosan elterjedt az a felfogás, hogy az *agros . . . vacuos et militum usui sepositos* kifejezés alatt katonai területet, *territorium legionis*-t vagy *prata legionis*-t kell értenünk.⁷ Mivel a *prata legionis* kifejezés már az I. században ismert volt⁸ s használatára nemrégén a Rajna-vidéken is került elő feliratos adat,⁹ kétségtelennek látszik, hogy Tacitus nem a korabeli hivatalos katonai kifejezést használta. Így nem meglepő, ha a hely magyarázóí vagy fordítóí magát az *agri vacui* megjelölést sem tekintik valamilyen hivatalos kifejezésnek, hanem egyszerűen «használatlan, lakatlan földek»-nek értelmezik. Ami az események színterét illeti, erre vonatkozólag megoszlanak a vélemények és két nézet áll egymással szemben: az egyik szerint az *agri vacui* területe a Rajna balpartján (illetőleg a Fossa Drusiana és a Vahalis között) feküdt,¹⁰ a másik nézet viszont ezt a «katonai területet» a Rajna jobbpartjára helyezi.¹¹

Így Tacitus e helyének értelmezése szorosan összefügg a római «katonai területek»-nek az utóbbi félévszázad alatt egyre részletesebben kidolgozott elméletével.¹² Ennek lényege az a feltevés, hogy a római hadsereg, a *legio*-k, *cohors*-ok és *ala*-k táboraik körül nagy kiterjedésű területekkel (*pratum* vagy *prata legionis/cohortis*, egyszer *territorium legionis* a feliratokon) rendelkeztek, amelyeken önállóan gazdálkodtak s így biztosították ellátásukat. Ez a feltevés a tudományos irodalomban olyan bizonyossággá vált, hogy sor került részletes számításokra is a katonai területek nagyságát illetően, kísérlet történt arra, hogy a katonai *territorium*-ok kiterjedését a helyőrségek által készített téglák elterjedésének segítségével meghatározzák, továbbá, hogy a katonai területek gazdasági és közigazgatási fejlődését történeti korszakokra bontsák. Magára a katonai területek gazdálkodására vonatkozólag két elgondolás merült fel: az egyik szerint e területeket maguk a katonák művelték meg, míg a másik szerint a katonai *territorium*-ok földjének megművelése nem-katonai földművesek által történt.

E tetszetős és kézenfekvőnek látszó elmélettel szemben azonban az utóbbi években bizonyos megfontolások merültek fel. Rá kellett mutatni elsősorban arra, hogy a római hadsereg nem volt jogi személy, következés-

⁷ Ld. pl. *R. MacMullen*: Soldier and Civilian in the Later Roman Empire. Cambridge, Mass. 1963. 9; *A. Mócsy*: Germania 44 (1966) 312 skk.; *H. v. Petrikovits*: Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945. Köln—Opladen 1960. 69; *A. Mócsy*: Zu den «prata legionis». Studien zu den Militärgrenzen Roms. Köln—Graz 1967. 211; *E. Koestermann*: Tacitus. Annalen III. Heidelberg 1967. Ad I.

⁸ Az adatokra ld. *H. v. Petrikovits*: id. m. 63—71; *J. Harmatta*: Landed Property in Early Roman Pannonia. Acta Ant. Hung. 20 (1972) 127 skk.; *A. Mócsy*: Das Problem der militärischen Territorien im Donaauraum. Acta Ant. Hung. 20 (1972) 134 skk.

⁹ *Mócsy*: Acta Ant. Hung. 20 (1972) 168, 102. jz.

¹⁰ V.ö. *K. Nipperdey* és *H. Farnoux* kommentárját ad I.

¹¹ *Petrikovits*: id. m. 69.

¹² V.ö. *A. Schulten*: Das Territorium legionis. Hermes 29 (1894) 482 skk.; *R. Egger*: Bemerkungen zum Territorium panonischer Festungen. Anz. ÖAW Phil.-hist. Kl. Wien 1951. 209 skk.; *A. Mócsy*: Das Territorium legionis und die Canabae in Pannonien. Acta Arch. Hung. 3 (1953) 179 skk.; *H. v. Petrikovits*: Das römische Rheinland. 63—72; *R. MacMullen*: i. m. 1—22; *A. Mócsy*: Zu den Prata Legionis. Studien zu den Militärgrenzen Roms. 211 skk.; *J. Harmatta*: Acta Ant. Hung. 20 (1972) 127 skk.; *A. Mócsy*: Acta Ant. Hung. 20 (1972) 133 skk.

képpen nem lehetett földbirtoka vagy földtulajdona sem.¹³ Azután kétségtelenné vált, hogy a katonai téglák elterjedését nem lehet a katonai területek nagyságának meghatározására felhasználni.¹⁴ Ezenkívül arra is figyelmeztetni lehetett, hogy a katonai területek jogi helyzete mindeddig tisztázatlan, azonban semmi esetre sem eshetett az *ager vectigalis* kategóriájába, továbbá, hogy a csapatok önellátó gazdálkodása tárgyi okokból teljességgel lehetetlen volt, amennyiben a táborok körüli nagyobb területek sem tudták minden szükségessel ellátni őket.¹⁵ Valójában nyilvánvaló, hogy a katonai területek elmélete jelen formájában nehezen tartható fenn. Kétségtelen elsősorban, hogy a hadsereg önellátó gazdálkodása egyetlen forráshellyel sem igazolható. Természetesen különbséget kell tennünk békében állomásozó és hadrakelt sereg, a Római Birodalom területe és ellenséges ország vagy akár csak állomáshely és hadműveleti terület között is. A hadrakelt sereg ellenséges földön vagy hadműveleti területen természetesen úgy látta el magát, ahogy tudta, bár még ebben a helyzetben is mindig támaszkodott a hátországból jövő utánpótlásra. A hadrakelt sereg szükségéből learathatta a maga számára az ellenség gabonáját, de földműveléssel nem foglalkozhatott. Caesarnak a helvétek elleni hadjáratáról szóló elbeszélése jól megvilágítja a gabonaellátás különböző lehetőségeit: 1. A római hadsereg gabonakészletét hajókon az Arar folyón szállították (*frumento, quod flumine Arari navibus subvexerat* BG I 16, 3), 2. a rómaiak vásárolnának vagy 3. A földeken aratnának gabonát (de nem lehet: *neque emi neque ex agris sumi posset* BG I 16, 6), 4. A szövetségesek által felajánlott gabonát használnak (*frumentum, quod essent publice polliciti* BG I 16, 1). A principatus alatt a hadsereg ellátása a Rómában székelő központi hadbiztosság irányítása alatt állott és kényszervásárlással történt, azonban a katonák viselték ellátásuk költségeit, amelyet zsoldjukból levontak.¹⁶ Így nem véletlen, hogy az Augustus halálakor fellázadt germaniai *legio*-k panaszai között csak a takarmány hordás szerepel, de nincs szó földművelési munkákról (*Ann. I 35 pabuli materiae lignorum adgestus*).

A római hadsereg saját önellátó gazdálkodásáról tehát nem lehet szó, bármennyire dogmává is vált ez a feltevés az elmúlt évtizedekben. Ugyanígy teljesen valószínűtlen az az elmélet is, amely szerint az *ager vectigalis* egy része katonai terület lett volna, s a hadsereg közvetlenül rendelkezhetett volna a *vectigal* vagy *tributum* felett. A rendelkezésre álló adatok alapján csak az tekinthető kétségtelenné, hogy a hadsereg kisebb-nagyobb területeket táborok, gyakorlóterek és legelők céljaira használt. Tacitus idézett helyének jelentősége éppen abban áll, hogy lehetővé teszi egy ilyen a hadsereg céljaira használt terület jellegének és jogi helyzetének közelebbi vizsgálatát.

Tacitus elbeszélésében elsősorban az *agros*. . . *vacuos et militum usui sepositos* kifejezés pontos jelentését kell tisztáznunk. Ismerve Tacitus tudatos

¹³ V.ö. H. v. Petrikovits: i. m. 61, 100 jz. «H. G. Pflaum weist mich dankenswerterweise darauf hin, daß Ausdrücke wie 'militärisches Eigentum' oder 'militäreigenes Territorium' bedenklich, vielleicht unzutreffend seien, weil das römische Heer keine juristische Person war und deshalb nicht Eigentümer von Grund und Boden sein konnte. Die Legionsterritorien und andere militärische Territorien könnten als kaiserliches Eigentum dem Fiscus unterstanden haben. Sie wären dann in höherer Instanz von den zuständigen Provinzialprokuratoren verwaltet werden.» Sajnos, Pflaum figyelmeztetését a későbbi kutatás nem vette figyelembe.

¹⁴ R. MacMullen: id. m. 10 skk.; A. Mócsy: Acta Ant. Hung. 20 (1972) 147 skk.

¹⁵ J. Harmatta: Acta Ant. Hung. 20 (1972) 127 skk.

¹⁶ G. Rickman: Roman Granaries and Store Buildings. Cambridge 1971. 271 skk.

nyelv művészetét, valószínűtlennek tarthatjuk, hogy véletlenül használta volna ezt a kifejezést *prata legionis* helyett. Ugyanakkor aligha kételkedhetünk abban, hogy e terület *in quam pecora et armenta militum aliquando transmitterentur* legelőül szolgált a katonaságnak, azaz tárgyi szempontból *prata legionis*-nak minősülhetett. Azt a lehetőséget is biztosan kizárhatjuk, hogy Tacitus nem ismerte volna a *prata legionis/cohortis* kifejezést. Katonai szolgálata során ezzel bizonyára megismerkedett, különösen, ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy apja Gallia Belgica procurator volt, ő maga pedig katonai szolgálatát 76 körül éppen a rajnai hadseregnél kezdte.¹⁷ Így az *agros . . . vacuos et militum usui sepositos* kifejezés használatának *prata legionis* helyett szándékosnak kellett lennie, s ez a körülrás nyilván olyan mozzanatokot is tartalmaz, amelyet a *prata legionis* kifejezés önmagában nem juttathatott kifejezésre.

Az *agros . . . vacuos et militum usui sepositos* kifejezésben két fontos alkotó elemet különböztethetünk meg: az *agri vacui* és a *militum usus* fogalmát. Hogy a *vacuos* jelző használatának különös jelentősége van, azt két körülmény is világossá teszi. Egyrészt ugyanis a szövegösszefüggésben az *agros militum usui sepositos* is elégséges lett volna, másrészt viszont Boiocalus érvelése (*terras . . . quaeque vacuae, eas publicas esse*) világosan visszautal az *agri vacui* fogalmára, amely ebben az összefüggésben mint tulajdonjogi kifejezés jelenik meg. Így joggal lehet arra következtetni, hogy az *agri vacui* a *militum usus* kifejezéssel kapcsolatban is tulajdonjogi fogalom. Ezt alátámasztja az is, hogy a *militum usus* kifejezés is szemmel láthatólag hivatalos jellegű fogalom. Tacitus ezt több helyen is mint világosan körülhatárolt jelentésű, állandó fogalmat használja, így pl. Hist. I 89 (*conversa in militum usum omni pecunia*), míg Ann. IV 72 *usus militares* változata fordul elő (*in usus militares coria boum penderent*). A szövegösszefüggésből és Tacitus nyelvhasználatából tehát arra következtethetünk, hogy az *agros . . . vacuos et militum usui sepositos* kifejezés két hivatalos fogalmat tartalmaz: ezek közül az *agri vacui* egy földtulajdon kategóriának a megjelölése, a *militum usus* pedig hivatalos jellegű katonai kifejezés.

Az *agri vacui* jelentésének pontos meghatározását Siculus Flaccus egyik helye teszi lehetővé: *praeterea cum ex aliis territoriis ager sumptus est, et subseciva et vacuae centuriae, quae in assignationem non ceciderant, redditae sunt eis ex quorum territorio agri sumpti erant. quae et ipsi aut vendiderunt aut vectigalibus subiecta habuerunt . . . non enim omnis ager centuriatus in assignationem cecidit, sed et multa vacua relicta sunt. Quorum ea condicio est quae subsecivorum. de quibus Domitianus finem statuit, id est possessoribus ea concessit.*¹⁸ Eszerint tehát *agri vacui, vacuae centuriae, vacua* alatt azokat a földterületeket értették, amelyek a municipiumok és coloniák területén az *ager centuriatus*-ból nem estek *assignatio* alá. Ezeket úgy látszik általában visszaadták eredeti tulajdonosaiknak, akik azokat eladhatták vagy *ager vectigalis*-ként birtokolhatták. Ezek a földtulajdon viszonyok a Római Birodalomban a principatus alatt jöttek létre, amikor a tartományi föld tulajdonosa a princeps lett, mások a tartományokban a földet csak birtokolhatták.

Tacitus elbeszélése tehát a történet lejátszódását egy municipium vagy

¹⁷ Sir Ronald Syme: Ten Studies in Tacitus. Oxford 1970. 28–29.

¹⁸ C. Lachmann—A. Rudorff: Gromatici veteres. Berlin 1948. I. 163, 5–14.

colonia territoriumára helyezi, amelyen az *ager centuriatus*-ból *agri vacui* maradtak fenn s ezeket az ott állomásozó legio használatára bocsátották, amely azt legelőként hasznosította. Minthogy az *agri vacui* jogi helyzete ugyanaz volt, mint az *agri subsecivi*-é, ezek is a princeps tulajdonában maradtak, hacsak az nem adta vissza birtoklásra eredeti tulajdonosaiknak. Ebben az esetben a szóban forgó *agri vacui* nyilvánvalóan a princeps tulajdonában maradtak, aki azokat az ott állomásozó legionak legelőül rendelkezésére bocsátotta. Az *agri vacui* jogi helyzete így érthetővé teszi, hogy a római helytartó nem engedhette a frisiusokat ott letelepedni, hanem közvetlenül a császárhoz utasította őket. Az azonban szintén nem ajándékozhatta barbároknek az *ager municipalis*-on vagy *ager colonicus*-on szabadon maradt földeket. Kivételt legfeljebb a római polgárjogot nyert vezérekkel tehetett volna.

Boiocalusnak az érvelése (*quaeque vacuae [sc. terrae], eas publicas esse*) bizonyos mértékben tükrözi a római tulajdonjog ismeretét is. Amennyiben ugyanis a coloniák területén maradt felmértelen és *assignatio*-ra igénybe nem vett föld, ezeket közösen birtokolt legelőnek használhatták (*compascua, compascua publica*, vö. Hyginus, Grom. vet. 201, 13–16: *multis coloniis inmanitas agri vicit adsignationem, et cum plus terrae quam datum erat superasset, proximis possessoribus datum est in commune nomine compascuorum . . .*). Ezeket azonban nem *agri vacui*-nak, hanem *loca relicta*-nak nevezték. Mindenesetre az ezekkel kapcsolatos joggyakorlat bizonyos mértékben emlékeztet arra a természetes jogra, amelyre Boiocalus hivatkozik.

Tacitus elbeszéléséből világosan kiderül, hogy a katonai legelő — legálább is a történetíró elképzelése szerint egy *ager centuriatus assignatio*-ra fel nem használt részét, az *agri vacui*-t foglalta magába. Ez — ha az 58-ban lejátszódott események színterének esetleg nem is felel meg — mindenesetre jól tükrözheti Tacitus korának viszonyait. Így ebben az esetben támpontot nyerünk egy katonai terület jogi helyzetére vonatkozólag. Ebből az esetből az derül ki, hogy egy legio táborát, gyakorló terét és legelőjét magába foglaló katonai terület eshetett egy municipium vagy colonia territoriumára, sőt mint jelen esetben — egyenesen *ager centuriatus*-ára is, amennyiben azon igénybe nem vett centuriák, *agri vacui*, maradtak. Ez jól magyarázza azt is, hogy foglalhatott helyet a katonai tábor egy colonia — Dura-Europos — belső területén. Topográfiai megfigyelések alapján arra gondolhatunk, hogy a municipiumok és coloniák közelében fekvő katonai táborok, gyakorló terek és legelők az *ager municipalis/colonicus* határain belül helyezkedtek el. Erre abban az esetben is volt lehetőség, ha az *ager centuriatus*-on nem maradtak *agri vacui*. A helyzet ugyanis az volt, hogy az *ager centuriatus* területe általában nem esett egybe a municipium vagy colonia territoriumának határaival, s jelentős területek maradhattak mind az *ager centuriatus*-on kívül, mind pedig belül, amelyen a *centuriatio*-t nem hajtották végre (vö. Frontinus, Grom. vet. I. 21, 8–22, 8: *relicta autem loca sunt quae sive locorum iniquitate sive arbitrio conditoris limites non acceperunt. haec sunt iuris subsicivorum. extra clusa loca sunt aequae iuris subsicivorum. quae ultra limites et intra finitimam lineam erint. finitima autem linea aut mensuralis est aut aliqua observatione aut terminorum ordine servatur. multis enim locis adsignationi agrorum inmanitas superfuit, sicut in Lusitania finibus Augustinorum.*). E *loca relicta* és *loca extraclosa*, mint az idézett példa mutatja, jelentős kiterjedésűek lehettek és a princeps tulajdonában maradtak (vö. Frontinus, Grom. vet. I. 8, 5–6: *iure subsicivorum in eius qui adsignare potuerit remanet potestate*). A katonai területek tehát lényegében

a princeps tulajdonában levő, de a municipiumok és coloniák territoriumának keretébe eső területek lehettek.¹⁹

Ezek után természetesen felvetődik a kérdés, hol játszódtak le 58-ban a Tacitus által ismertetett események. Ezzel kapcsolatban elsősorban azt kell tisztáznunk, hogy a frisiusok betelepődése a Rajna bal vagy jobb partjára történt. Ez nagy mértékben attól függ, hogyan értelmezzük az *admove-re ripae* kifejezést illetve a *ripa* szót. A *ripa* kifejezés a római katonai nyelvben a birodalom folyóhatárait jelölte, ezért kapták az egyes partszakaszok védelmét ellátó parancsnokok a *dux ripae* címet.²⁰ Ez ugyan csak később jelenik meg, azonban Tacitus nyelvhasználata teljes mértékben igazolja, hogy a *ripa* szó már akkor is folyóparti *limes*-t, azaz a folyó római partját, jelen esetben a Rajna balpartját jelentette. A Rajna alsó folyásának leírásában, Ann. II 6, 4 *nam Rhenus . . . velut in duos amnes dividitur, servatque nomen et violentiam cursus, qua Germaniam praevehitur . . . ad Gallicam ripam latior et placidior adfluens . . .*, a Rajna jobbpartját ugyanis Tacitus *Germania*-nak nevezi, míg a balpartnak a *Gallica ripa* nevet adja. Még világosabb Tacitusnak egy másik helye, ahol nem földrajzi-néprajzi, hanem katonai szakkifejezésként használja a *ripa* szót a rajnai legiók lázadásával kapcsolatban: *augebat metum gnarus Romanae seditionis et, si omitteretur ripa, invasurus hostis* (Ann. I 36, 2). Semmi kétség sem állhat fenn tehát abban a tekintetben, hogy Tacitus elbeszélésében a *ripa* szót csak a Rajna balpartjának jelölésére használhatta. Következésképpen az *admove-re ripae* kifejezés helyes értelmezése csak «a (római) partra tették» lehet.²¹ Az események tehát a Rajnától délre eső területen játszódtak le.

A szintér azonban még tovább szűkíthető. Kétségtelen ugyanis, hogy az *agri vacui* nem helyezhetők a Rhenus és a Vahalis közé, minthogy ez a terület az *insula Batavorum* nevet viselte, amelyen az *ager Batavus* terült el (Ann. II II 6, 3–4). De a Rajna két ágra szakadásától nem is lehetett túlságosan messze az a pont, ahol a frisiusok a római partra átkeltek, mivel Tacitus említi, hogy a frisiusok a harcra alkalmatlan korúakat a tavakon keresztül szállították. Teljességgel kizártnak látszik, hogy az átkelési hely a Lupia folyó torkolatától délebbre lehetett volna, mert ebben az esetben még ezen is át kellett volna kelniük. Így az látszik legvalószínűbbnek, hogy a frisiusok által megszállt katonai területet, az *agri vacui*-t valahol a Lupia torkolata és a Vahalis kezdete közötti szakaszon a Rajna balpartján kell keresnünk. Éppen ezen a területen feküdt Vetera, Germania Inferior egyik legfontosabb legio-tábor.²²

Az események színhelyének meghatározásához további támpontot nyújt az elbeszélésnek az az adata, amely szerint az ampsivariusok az *agri vacui*-ról az usipusokhoz és a tubasokhoz vonultak vissza. Hogy e két nép a Rajna jobbpartján a Veterával szemben elterülő vidéken lakott, azt kétségtelenné teszi Tacitusnak az a tudósítása, amely szerint a Veteránál a Rajnán átkelt Germanicus csapatait visszavonulásuk során az erdőkben a bructerusok, tubasok és usipések támadják meg (Ann. I 51, 2). Így érthetővé válik az is, hogy Boioca-

¹⁹ Nyílt kérdés, hogy a császári procuratorok alá tartoztak-e ezek a területek.

²⁰ *M. I. Rostovtzeff—A. R. Bellinger—F. E. Brown—C. B. Welles: The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth Season of Work 1935—1936. Part III. The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum. New Haven 1952. 93.*

²¹ Ld. pl. Tacitus Összes Művei. Ford. *Borszák I.* Bp. 1970. II. 335. Részletesen tárgyalja a *ripa* szó használatát Tacitusnál *E. Norden: Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania.* Leipzig—Berlin 1923. 222—223.

²² Ld. a terület régi vízrajzi viszonyaira *Petrikovits: id. m. Abb. II térképét.*

lus állítása szerint az *agri vacui*-t korábban a tubasok és az usipusok birtokolták. E két törzs régebben nyilván szintén kísérletet tett arra, hogy a Rajna balpartjának ezen a területén megtelepedjék.

Veterában Germanicus idejében az V és XXI legionak volt a téli tábora, s itt székelt A. Caecina, Germania Inferior legatusa is (Tac., Ann. I. 45). Ebben a helyzetben változás valószínűleg csak a batavus felkelés (i. sz. 70) idején következett be, amikor Veterát elpusztították, s az új tábor (Vetera II) már csak egy legio számára épült.²³ A frisiusok és az ampsivariusok megtelepedési kísérletei idején tehát Dubius Avitus, Germania Inferior legatusa még Veterában székelhetett, s itt folyhattak a tárgyalások közte és a germánok között. Az *agri vacui* tehát i. sz. 58-ban a Veterában állomásozó római csapatok legelőterülete lehetett.

Veterától kb. 3 km-re ÉNy-ra feküdt Colonia Ulpia Traiana, amely a colonia rangot 98 és 107 között kapta meg.²⁴ Az *Annales* írása dején tehát az *agri vacui* már nyilvánvalóan Colonia Ulpia Traiana territoriumához tartoztak. Kérdés azonban, mi volt a helyzet i. sz. 58-ban, amikor a Tacitus által leírt esemény lejátszódott. Ezzel kapcsolatban az a probléma is felmerül, hogyan viszonylik Tacitus elbeszélése forrásához, aki általános felfogás szerint az idősebb Plinius volt (vö. Ann. I 69: *C. Plinius, Germanicorum bellorum scriptor*).²⁵ Plinius a 47–58 közötti időt nagyrészt a rajnai hadseregnél töltötte²⁶ s hogy éppen Veterában is állomásozott, azt az ott talált *Plinio praefec(to)* feliratú phalera közvetlenül is bizonyíthatja.²⁷ Az események színterét, az *agri vacui*-t, tehát jól ismerhette, s Boiocalus beszédének a terület múltjára utaló részlete is csak az ő művére mehet vissza, amely a germánok történetét a kimber háborúktól kezdve tárgyalta.²⁸ Tacitus és Plinius viszonyának megítélése szempontjából döntő fontosságú a *solitudo* fogalmának megjelenése Boiocalus beszédében. Minthogy ez Tacitus történeteszemléletének fontos eleme, nyilvánvaló, hogy Boiocalus beszéde és Avitus válasza az *Agricola* Calgacus és *Agricola* beszédeinek magasabb elvi síkra emelt késői visszhangja. A történet dramatizálása és szemlélete tehát minden bizonnyal Tacitustól származik. Azonban Boiocalus beszédében a *terrae vacuae* világosan visszaul az *agros . . . vacuos et militum usui sepositos* kifejezésre, szemmel láthatólag ez adhatta az alapot a Boiocalus beszéd gondolatmenetének kifejtésére. Így valószínű, hogy ezt a kifejezést már Plinius *Annales*-ének az eseményről szóló elbeszélése tartalmazta. Plinius ismertethette az *agri vacui* korábbi történetét is, ezt azután Tacitus Boiocalus beszédébe illesztette bele. Hogy e kifejezés Pliniusra mehet vissza, azt nyelvi megfigyelések is alátámasztják. Plinius munkáját katonai szempontból a tárgyi és nyelvi szakszerűség jellemezte és Tacitus ebben a vonatkozásban eléggé híven követte forrását.²⁹ Így vannak nyomai annak,

²³ H. v. Petrikovits: id. m. 36–38.

²⁴ Petrikovits: id. m. 62, 96.

²⁵ Norden: id. m. 303; Koestermann: Tacitus. Annalen. III. ad I.; Borzsák: P. Cornelius Tacitus. 483.

²⁶ V.ö. Sir Ronald Syme: Ten Studies in Tacitus. 29.

²⁷ CIL XIII 10026²².

²⁸ F. Münzer: Die Quelle des Tacitus für die Germanenkriege. BJB 104 (1899) 67 skk.; Norden: id. m. 219. Természetesen itt nem Plinius *Bella Germaniae* c. műve volt a forrás, amely az eseményeket valószínűleg csak i. sz. 47-ig tárgyalta, hanem *Annales*-e, amely a germán háborúk történetét Nero korától kezdve Vespasianus uralkodásának kezdetéig ölelte fel, v.ö. Norden: id. m. 211.

²⁹ V.ö. Norden: id. m. 210–211.

hogy Plinius szakkifejezéseit átvette és használta. Ilyen átvett szakkifejezésként ismerhető fel az *in commilitium adscire*, amely Tacitusnál Ann. I 60 és Hist. III 5 fordul elő — két olyan helyen, ahol Pliniust használta forrásul.³⁰ Mint fentebb láttuk, az *agros . . . vacuos et militum usui sepositos* meghatározás is két szakkifejezést tartalmaz. Ebben az összefüggésben válik figyelemreméltóvá az a tény, hogy a *militum usus* változatának tekinthető *usus militares* kifejezés éppen a frisiusok ökörbőr beszolgáltatásáról szóló elbeszélésben fordul elő, amelynek forrása ugyancsak Plinius volt.³¹

Az *agri vacui* kifejezést tehát Tacitus valószínűleg Plinius *Annales*-éből vette s minthogy szakkifejezés volt, meg is tartotta. Kétségtelen ugyanis, hogy ha e helyen nem e tulajdonjogi szakkifejezésre lett volna szüksége, más, általánosabb megjelölést is használhatott volna «lakatlan, megműveletlen terület» körülírására. Így Gallia lakatlan partvidékét Hist. IV. 12, 2 *extrema Gallicae orae vacua cultoribus* kifejezéssel jelöli. A *vacua cultoribus*-nak megfelelő szakkifejezés *loca inculta* volna,³² azonban Tacitus nyilvánvalóan meghatározatlanul akarta hagyni a szóbanforgó terület tulajdonjogi helyzetét. Kérdés már most, hogy Plinius jogosan használta-e az *agri vacui* megjelölést a szóbanforgó területre. E kifejezés elsősorban coloniák *ager centuriatus*-ával kapcsolatban volt indokolt, azonban Colonia Ulpia Traiana a colonia rangot csak 98 és 107 között kapta meg, voltaképpen tehát az *agri vacui* kifejezés használata csak ettől az időponttól volna feltehető. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy Colonia Ulpia Traiana helyén már az I. században is jelentős település állott, amely a Claudius-dinasztia alatt K—Ny-i irányban 600 m kiterjedést ért el, fontos mezőgazdasági, kereskedelmi és közlekedési központ volt (a Lupia folyó torkolata közelében feküdt s kikötővel is rendelkezett) és valószínűleg megkapta a *ius nundinarum*-ot is.³³ Az *agri vacui* területe 58-ban nyilván e település territoriumához tartozott. Colonia Ulpia Traiana ez I. századi előfutárának nevét és jogi státusát nem ismerjük. Bizonyára egy törzsi terület központja, *civitas* volt, nincs azonban kizárva az sem, hogy az I. század folyamán már megkapta a municipium rangot. Erre leginkább 50-ben kerülhetett sor, amikor az *oppidum Ubiorum* elnyerte a colonia rangot. Ebben az esetben a település területe 58-ban már *ager municipalis* lehetett, s Plinius részéről az *agri vacui* megjelölés használata érthető volt.

De bármi volt is Colonia Ulpia Traiana elődjének jogi helyzete 58-ban, Plinius eljárása még abban az esetben is érthető illetve magyarázható, ha e település még nem rendelkezett municipium ranggal. Hyginus gromaticus szerint (Grom. vet. I 205) ugyanis általánosan elterjedt szokás volt, hogy az *ager arcifinius*-t (*civitates peregrinae* territoriumai, császári és magán nagybirtokok stb.) az *ager colonicus* esetében alkalmazott módszerrel mérték fel: *multi huius modi agrum (sc. agrum arcifinium) more colonico decimanis et kardibus dividerunt, hoc est per centurias . . .*³⁴ Hyginus példának Pannoniát hozza fel, azonban a *pes Drusianus* használata a tungereknél,³⁵ azaz éppen Germania Inferiorban, azt bizonyítja, hogy az *ager vectigalis* felmérése itt is

³⁰ Norden: id. m. 302.

³¹ Norden: id. m. 284.

³² Hyginus, Grom. vet. I. 112, 25.

³³ Ld. H. v. Petrikovits: id. m. 103—105.

³⁴ Ennek a jelenségnek történeti magyarázatára ld. Harmatta J.: AntTan 19 (1972) 60.

³⁵ Hyginus, Grom. vet. I. 123, 9.

már az I. század első felében megtörtént, s így *ager centuriatus*-szal a helytartói székhely, Vetera, közvetlen közelében fekvő jelentős *civitas* territoriumán is számolhatunk.

Plinius tehát az *agros . . . vacuos et militum usui sepositos* kifejezést a *prata legionis* helyett azért használta, mert jól ismerte e Veterához közel fekvő földek pontos jogi helyzetét, Tacitus pedig megtartotta a Plinius által használt szakkifejezést, mert ez lehetővé tette számára az *imperium Romanum* egyik nagy belső ellentmondásának történetirői tükröztetését. Az *agri vacui* története és Boiocalus és Avitus vitája nem egyszerűen Calgacus és Agricola beszédeinek a megisméltése. A két epizód a romanizáció ellentmondásosságát nem egymásnak megfelelő, hanem egymást követő fokokon szemlélteti. Calgacus története a római hódítást mutatja be a maga kegyetlenségében, amelynek fenyegető perspektívája a *solitudo*. Boiocalus beszédében a római uralom már befejezett tény, s a *solitudo* az *agri vacui* formában már kegyetlen valóság, amelyet legfeljebb a princeps önkénye enyhíthet vagy éppen merevíthet meg még inkább.

Nem kevesebről van itt szó, mint arról, hogy Tacitus az *agri vacui* történetében bepillantást enged a romanizáció leglényegesebb problémájába. Ennek alapján a romanizációnak mint történeti folyamatnak a lényegét abban láthatjuk, hogy amikor a rómaiak mint a társadalmi-gazdasági fejlődésnek magasabb fokán álló nép hatalma alá hajtotta a fejletlenebb termelőerőkkel rendelkező és a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokán álló törzseket, akkor alapvetően megváltoztatta a földtulajdonviszonyokat. A meghódított törzsek területéből szervezett tartományok földje császári tulajdon lett, és a princeps akarata, jóindulata vagy önkénye szabta meg, hogy mit birtokolhattak tovább mint tributariusok a föld eredeti tulajdonosai. A legjobb földeket a coloniák és municipiumok és császári birtokok számára vették igénybe, az őslakosságot elűzték vagy legjobb esetben a *civitas*-ok territoriumaira mintegy rezervátumokba szorították vissza. Megszűnt a föld szabad foglalása, s azok a törzsek, amelyek nem tudtak alkalmazkodni az új földtulajdonviszonyokhoz, menthetlenül elpusztultak. Így teremtették meg a római földtulajdonviszonyok az *agri vacui*-t és a *solitudo*-t s a sötét hátteret e folyamathoz törzsek, népek pusztulása szolgáltatta. Az *agri vacui* történetében Tacitus a római és a régi germán földtulajdon szemlélet összecsapásának állított örök emléket.

Hogy Tacitusnak ez a történeti látása és felismerése mennyire új és mennyire nem magától értetődő jelenség, azt legjobban Caesarral való összehasonlítása mutatja meg. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk ugyanis, hogy az *agri vacui* területe korábbi történetének egyik epizódját éppen Caesar őrizte meg számunkra. Tacitus Boiocalus beszédébe szőtte bele az *agri vacui* korábbi történetét, amely szerint azokat valamikor az chamavusok, majd a tubasok, azután pedig az usipusok birtokolták. Ezzel a Pliniustól megőrzött hagyomány-nyal egyezőleg Caesar arról tudósít (BG IV 1,4–9, 11–15), hogy i. e. 55-ben az usipések és tenctherek átkeltek a Rajnán és elfoglalták a menapiusok Rajna és Mosa közötti földjeit. Az átkelés színhelyére vonatkozólag Caesar a következő meghatározást adja: *non longe a mari quo Rhenus influit*. Minthogy azonban előadása szerint (BG IV 10) a Rhenus és Vacalus (= Tacitusnál Vahalis) az *insula Batavorum*-ot zárja közre, nyilvánvaló, hogy az átkelés csak a Vacalus elágazása fölött történhetett, azaz ugyanott, ahol i. sz. 58-ban a frisiusok is átkeltek. Az usipések tehát i. e. 55-ben valóban ugyanazt a területet szállhatták meg, mint amelyet a frisiusok és az ampsivariusok Nero uralkodása

alatt. Itt játszódtott le a döntő ütközet is Caesar és az usipések között, amely végül is a Mosa és a Rajna összefolyásánál ért véget.

Ha most Caesarnak az eseményről szóló tudósítását Tacitus elbeszélésével összehasonlítjuk, azonnal szembetűnik, hogy Caesarnál a romanizáció ellentmondásosságának s a földtulajdonviszonyok problémájának felismerése még teljességgel hiányzik. Ez annál élesebben mutatkozik meg, minthogy Caesar is használja a *vacare agros* (BG IV 8: *neque ullos in Gallia vacare agros*) és a *solitudo* (BG IV 18: [*Sugambri*] *seque in solitudinem ac silvas abdiderant*) kifejezéseket, azonban teljesen eltérő jelentésben. Minthogy a tartományi földtulajdonviszonyok csak Augustus alatt alakultak ki, Caesar még nem ismerte és nem ismerhette az *agri vacui*-nak mint földtulajdon kategóriának a fogalmát. Nála a *vacare agros* kifejezés még szabad, egy törzs által sem megszállott, lakatlan területet jelent. De a *solitudo* sem a rómaiak által elűzött népek után visszamaradó pusztaság, hanem éppen ellenkezőleg a barbár törzsek hozzáférhetetlen búvóhelyei. Caesar szemléletében tehát még nyoma sincs annak a tacitusi felismerésnek, hogy a római hódítás nemcsak a civilizációt viszi el a barbár törzsekhez, hanem a földtulajdonviszonyok megváltoztatásával a korábbi lakott területeket pusztasággá teszi. Ez még a római hódítás igénlésének és pozitív értékelésének korszaka.

Az *agri vacui* története és a római hódítás okozta *solitudo* Tacitusnál tehát egy új történet szemlélet jelentkezését tükrözi. Ennek az érlelődése bizonyára korábbra nyúlik vissza, mert a *solitudo*-nak ezt a felfogását tanúsítja már Pliniusnak egy helye is (NH VI 182: *nec tamen arma Romana ibi solitudinem fecerunt*). Az *agri vacui* történetében azonban a *solitudo* más háttérre nyel: nem háborús pusztítás, hanem a római béke, a római földtulajdonviszonyok idézik elő a földek pusztasággá válását. Az *imperium Romanum*-nak Caesarnál még egyértelmű képe Tacitusnál ellentmondásossá változik, s ez az alapja azoknak a véleményeknek, amelyek szerint Tacitus világgépe és történetfelfogása következetlen és ellentmondásos vagy hogy Tacitus esetében az író és az ember nem ugyanaz a személy.³⁶ Valójában itt a művészi tükrözés sajátos jellegével állunk szemben. Tacitus mint senator és consul természetesen az *imperium Romanum* híve és politikájának aktív részese s támogatója. Ugyanakkor azonban világosan felismeri a principatus I. századi fejlődése során felszínre törő társadalmi és gazdasági ellentmondásokat a senatori rend és a princeps, a római arisztokrácia és a katonaság, Itália és a tartományok, a rómaiak és a barbárok viszonyában. S ha az ellentmondások feloldását a múltban, a köztársasági ideálban keresi is, maguknak az ellentmondásoknak a felismerésével és művészi ábrázolásával már a római társadalom s a Római Birodalom jövő fejlődésének folyamatát ragadja meg.

³⁶ Ld. pl. *Borzák*: P. Cornelius Tacitus. 409 «Wie man sieht, war T. Weltbild und Geschichtsauffassung von Anfang an nicht ohne Widersprüche und Inkonssequenzen»; *Sir Ronald Syme*: Ten Studies in Tacitus. 131 «... the man and the writer are not the same person».